

Соматикалық фразеологизмдер

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы профессоры
ф.ғ.д.Авакова Раушангул Амирдинқызы

МАҚСАТ ЖӘНЕ НӘТИЖЕЛЕР

Дәрістің мақсаты мен оқу нәтижелері

Дәрістің мақсаты

Соматикалық фразеологизмдердің түркі және қазақ тіліндегі қалыптасуын, мағынасын және ұлттық-мәдени сипатын ашу.

Оқу нәтижелері

- Соматикалық фраземаның белгілерін анықтайды
- Көне түркі және қазіргі тіл деректерін салыстырады
- Бас, ауыз, бет, көз соматизмдерін талдайды
- Бейвербалды соматикалық фраземаларды сипаттайды

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 1

Соматикалық фразеологизмдер – тілдің көне қабаты

Қордағы орны

- Фразеологиялық қордың шамамен 30%-ы соматикалық тіркестер
- І. Кеңесбаев сөздігінде 630-дан астам соматикалық фразема тіркелген
- Түркі тілдеріне ортақ фраземалық қордың басым бөлігі соматикалық
- Ұйытқы сөз көбіне фраземаның бірінші компоненті

Қалыптасу негізі

- Адам таным үрдісін өзін-өзі танудан бастайды
- Дене мүшелері – адамға ең таныс атаулар
- Тура мағынадан психикалық күй, қабілет, қасиет мәніне ауысқанда фразеологизация жүреді (З.Г. Ураксин)

Көне түркі тіліндегі соматикалық фраземалар

Қазіргі тілдерге ортақ

- *kozga tagin* – қаз. *көзге түсу*, ұйғ. *көзгә чүшмәк*
- *til bekut* – қаз. *тіл байлану*
- Мағына мен құрылым ғасырлар бойы сақталған

Компоненті өзгергендері

- *til as* – «сөйлеуді бастау»: *тіл* сөзін *ауыз* алмастырған (*ауызы ашылу*)
- Татар тілі көне *тил ач* түрін сақтаған
- *bogus tog – қарны тоқ*: *жұтқыншақ* сөзі *қарын, қосақ* болған
- Негізгі мағына етістік компонентте

НЕГІЗГІ МАЗМҰН · 3

Тілге тиек ету фраземасының төркіні

Мағынасы

- *тілге тиек ету* – сөзге сүйеніш, себеп
- *тиек* сөзі сөздікте тек «домбыра шегін көтеретін құрал» деп берілген
- Көне түркі *тылдағ, тылтағ* – «сылтау, себеп» (Қашқари)

Ә. Нұрмағамбетов пікірі

- *сылтау – тылтағ* тұлғасының дыбыстық өзгерген түрі
- Халық *тылтағты тіл* және *тағ* деп қабылдаған, *тек*, *тиек* болып жақындаған
- Сол тұрғыда *тіл мен жағына сүйену* фраземасы да пайда болған

Фразема тұлғасы өзгерсе де, мағынасын сақтайды.

Негізгі соматизмдер: ауыз, бас, бет, көз

Ауыз және бас

- **Ауыз:** алдау-алдану мәні – *ақ ауыз болу, аузын аңқайту*
- **Бас:** көне ескерткіштерде *baš* (хакас *pas*, чуваш *pus*); Кеңесбаев сөздігінде 169 фразема

Бет (жүз) және көз

- **Бет:** мінез, қабілетті «баға» ретінде береді: *беті қалың, жүзі жылы*; ұйғыр тілінде *жүз* басым
- **Көз:** ең көп; Кеңесбаев сөздігінде 209 фразема, М. Ержанов көздің 123 түрін көрсеткен

Құлақ, тіс, мұрын, аяқ, жүрек, бауыр, бүйрек, іш соматизмдері де фразеологиялық қорды байытады.

Соматикалық фраземалар қандай мағына береді?

Семантикалық өрістер

- Жағымды-жағымсыз іс-әрекет
- Сезім күйі, эмоция
- Физикалық қалып
- Сөйлеу дағдысы
- Жеке қасиет, әлеуметтік жағдай, түр-әлпет

Салыстырмалы зерттеулер

- Варианттылық (Г. Смағұлова)
- Ұлттық-мәдени ерекшелік (Ж. Омиралиева)
- Етістіктермен тіркесім (Б. Уызбаева)
- Орыс, неміс тілдерімен салғастыру

Негізгі ой

- Көп фразема адаммен, оның сезімі мен қасиетімен байланысты
- Ең көп негіз – соматикалық атаулар

Бейвербалды соматикалық фраземалар

Кинесика және херема

- Кинесика – ым, мимика, дене қимылдарын зерттейді
- Херема (қол қимылы): *қол алысу, қол соғу, қол жаю, қол сермеу, қол бұлғау*
- *қол сілтеу* – ренжу, өкпелеу
- *қол көтерді* – ұрды; тоқта, жетер; жеңілдім

Ым және мәдениет

- *бас иді, бас иіп сәлемдесті* – этикет
- *ернін шығару* – мазақ; *қабақ түю* – ренжу
- *маңдайын ұру* – қатты өкіну
- Тыйымдар: *бүйріңді таянба, қолыңды төбеңе көтерме*
- Келіннің тізе бүгіп амандасуы – проксемика

ҚОРЫТЫНДЫ

Дәрістің негізгі тұжырымдары

Қорытынды

- Соматикалық фраземалар – қордың үлкен және көне қабаты
- Көне түркі ескерткіштерінде бар, қазіргі түркі тілдеріне ортақ
- Ұйытқы есім компоненті ауысса да, фразеологиялық мағына сақталады

Негізгі ой

- Соматизмдер адамның сезімін, қасиетін, қарым-қатынасын бейнелейді
- Бейвербалды фраземалар ұлттық әдет-ғұрыппен, ым-ишарамен байланысты

ӨЗІН-ӨЗІ ТЕКСЕРУ

Өзін-өзі тексеру сұрақтары

1. Соматикалық фразеологизм деген не?
2. Түркі тілдерінде соматикалық фраземалар қандай орын алады?
3. *Til as* пен *bogus tog* мысалында қандай өзгеріс көрінеді?
4. *Тілге тиек ету* фраземасының төркіні қандай?
5. Бас, бет, көз соматизмдерінің ерекшелігі неде?
6. Соматикалық фраземалар қандай семантикалық өрістерге бөлінеді?
7. Кинесика мен херема деген не?
8. *Қол көтерді* фраземасы қандай мағына береді?

ДЕРЕККӨЗДЕР

Пайдаланылған дереккөздер тізімі

1. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвферизмдер. – Алматы: Ғылым, 1995. – 175 б.
2. Авакова Р.А. Фразеосемантика. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 с.
4. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 191 б.
6. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 220 б.
7. Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.
8. Сатенова С.К. Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты. – Алматы, 1997.
9. Сағидолла Г.С. «Түркі – моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология». – Астана, 2011.
10. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы, 1994. – 190 б.